

ЕКОНОМСКА МИСАО ДР ДРАГОЉУБА ЈОВАНОВИЋА

СРЂАН ЈОВАНОВИЋ¹

Иако економска и друштвена посматрања и ставови Драгољуба Јовановића представљају наизглед нераскидиву целину, овај реферат је покушао да издвоји економске мисли Јовановића у посебну тематску целину. Своја знања о економији Драгољуб Јовановић је стицао већ у родном Пироту и похађајући гимназију у Београду, затим студирајући у Француској, радећи у јавним финансијама и предавајући економске предмете на Правном факултету у Београду, а коначно и интензивном политичком активности, упознавши тако целу Југославију и њене разне друштвене слојеве и активности. Анализирајући хронолошки писана дела, као и целокупну Јовановићеву универзитетску и политичку активност, сматрамо да постоји једна заједничка нит како он гледа на економску стварност: полазећи од постојећих и свима познатих економских субјеката и фактора, као и од расположивих природних и стечених богатстава, он даје конкретне предлоге уређења економских (и друштвених) односа и праваца развоја, при томе водећи рачуна о економичности и рационалности поступака и програма. У случају Југославије, а посебно Србије, он полази од сељаштва које је најбројнији сегмент друштва и од плодне земље, односно пољопривреде, као основне претпоставке економског планирања. Индустријализацији пољопривреде даје предност у односу на развој тешке индустрије. Извозом пољопривредних производа више и највише фазе прераде сматра да ће се стећи девизе потребне за увоз недостајућих сировина и опреме за развој остале индустрије. Значи, он не негира постојање осталих сталеза и привредних активности. Он само даје редослед којим би, по њему, једна неразвијена привреда требало да се развија, а да се при томе национално богатство не распродаје туђинима и да се не задужује претерано. Сагласно томе, он предлаже и одговарајуће друштвене промене. Доследност његове идеологије се може пратити почевши са *Програмом рада* Удружења студената у Паризу 1918. године, па све до његових говора у Скупштини 1946. и 1947. године. Огледа се и кроз његову политичку и универзитетску каријеру, односно кроз његово одстрањивање са факултета и из скупштине, као и губитком слободе и грађанских права. Није одговарао ни једној од две диктатуре: ни краљу, а ни Титу! Реалност његовог гледања на економске

¹ Срђан Јовановић је унук Драгољуба Јовановића.

могућности Југославије у добу у коме је живео има и данас своју жалосну потврду: пољопривреда је остала релативно неразвијена и лишена потребних инвестиција, а многе фабрике подигнуте за време планске привреде под комунистичким режимом данас не раде. Југославија се распала и национално и политички, а Србији, нажалост, не припада место на економској лествици које иначе заслужује по основу својих природних богатстава и даровитости поданика.

Огромни опус који је Драгољуб Јовановић оставио иза себе представља, између осталог, једно искрено сведочанство препуно упозорења за које режими под којима је живео нису имали слуха.

Кључне речи: Драгољуб Јовановић, сељаштво, задругарство, аграрна политика

Да би се економска мисао др Драгољуба Јовановића схватила, а затим и пратила током његовог бурног живота, мора се одмах рећи да је она неодвојива од његовог поимања друштва и односа између класа, односно сталежа. Зато ћемо покушати да издвојимо његова схватања економије и економског живота у мери у којој то буде могуће раздвојити од социјалног аспекта.

Већ од школских дана у родном Пироту био је окружен сељацима, занатлијама и радницима, што је код њега створило осећај за социјалну правду и љубав за обичног човека који се бори за голу егзистенцију. Тако братство, једнакост и правда већ тада постају његов животни кредо кога ће се држати до краја живота.

Долазак у Београд 1912. године ради похађања виших разреда гимназије Драгољуб Јовановић истовремено користи и да продуби своја знања о друштву и о борби подређених сталежа за равноправност. У том циљу, редовно посећује предавања Јована Скерлића, Јована Цвијића, Богдана Поповића, Павла Поповића, Димитрија Туцовића, Драгише Лапчевића.

I

Дубоко осећање за социјал-демократију не напушта га ни када 1916. почиње школовање у Француској. Напротив, оно ће одредити и смер његовог даљег образовања. Током студија прошириће и продубиће своја знања о демократији, друштвеном уређењу и индустријском развоју. Стога ће и своју докторску дисертацију *Le rendement optimum du travail ouvrier* (Оптимални принос радничког рада) посветити индустријском раднику и борби за његова права.

Треба напоменути да је Јовановић први Југословен који је одбранио државни француски докторат на Сорбони, у свечаној сали „Ришеље“, пред комисијом од шест признатих стручњака из разних области и изаслаником

министарства просвете. Одбрана је трајала шест сати и оцењена је са највишом оценом „mention très honorable“ (врло почасна оцена).² То је било 8. јула 1923. године када је Драгољуб Јовановић имао 28 година!

Докторска теза је представљала пресек свих до тада познатих знања из области економике индустријске производње, социологије рада и положаја индустријског радника, до те мере да је ментор Јовановића, чувени професор социологије, господин Бугле, инсистирао да Јовановић систематизује коришћену библиографију и уобличи је у споредну докторску тезу.³ Јовановић је то и учинио под називом *Les stimulants modernes du travail ouvrier* (Модерни стимуланси радничког рада). Тако да је одбрана ове тезе уследила истовремено са главном тезом.

Главна теза је две године касније награђена од стране Француске академије наука. Покушаћемо да укратко прикажемо њену суштину јер сматрамо да она најбоље приказује његову економску мисао у том периоду живота.

У својој тези Драгољуб Јовановић се супротставио владајућим тумачењима буржоаских теоретичара индустријске продуктивности и рентабилности, који су проповедали максимално искоришћавање психо-физичких снага радника.⁴ Употребом штоперице, мерењем и нормирањем сваке операције, те сходно томе организовањем производње, најпознатији међу тим научницима, Ф. Њ. Тејлор и његови следбеници, су за рачун капиталиста математички доказивали како доћи до највећег профита. Резултати рада су се наравно награђивали, сагласно максималним приносима. Али, по коју цену здравља и изнурености радника и уз какву социјалну неправду?

Консултујући сву њему доступну литературу, посећујући архиве и трговинска представништва разних земаља, путујући Француском, Енглеском и Немачком, као и кроз директне разговоре у фабрикама са представницима власника, радника и њихових удружења, Јовановић је дошао до закључка који ће постати костур његове тезе.

Он је доказао да је насупрот максималном приносу, који временом опада и постаје контрапродуктиван по све учеснике, оптималан принос утвари тај који задовољава и раднике и власнике. Суштину је да се раднику прилази као људском бићу који има право на одмор, хигијену, образовање, учешће у управљању фабриком и уживање у свим благодетима живота. На тај начин се долази до пријатног рада за којим радник има вољу, а самим тим и власници фабрика имају веће користи. Значи, реорганизацијом производње, продуктивност, економичност и рентабилност производње се по-

² Драгољуб Јовановић: *Политичке усјомене*, књига I, стр. 174-179, Култура Београд и Архив Југославије, Београд, 1997.

³ Исто, стр. 166.

⁴ Драгољуб Јовановић: *Политичке усјомене*, књига I, стр. 166, Култура Београд и Архив Југославије, Београд, 1997.

већавају и ублажава се, ако не и сасвим нестаје, антагонизам између радника и капиталиста.

Мада је у својим *Политичким усвојенима* Јовановић за себе рекао да „није научник, него човек од акције, идеолог, ако не и политичар“⁵, сматрамо да га његова докторска теза у томе бар делимично оповргава.

Породица је тек пре непуне две године успела да преведе главну тезу (95 година након њеног настанка) и нада се да ће успети да нађе издавача вољног да је и штампа. То би омогућило широкој публици, а нарочито истраживачима његовог дела, да се упознају са једном изузетно вредном студијом, и да истовремено упознају аутора у својству научника, из времена када се још није бавио ни сељаштвом, ни политиком.

II

У вези са током економских мисли Јовановића за време боравка у Француској ваља још рећи да је све време био активан учесник Средишњег удружења југословенских студената у Паризу, те да је у *Програму рада* удружења 1918. године написао своје виђење послератне реконструкције српске и југословенске економије.

Акцент је ставио на земљу и оживљавање пољопривреде „према начелима савремене агрономије“, признајући је тиме као главног чиниоца народног богатства. Подједнако инсистира на обнављању и унапређењу сточарства. Очување традиционалног ситног поседа и земљорадничких задруга види као важан основ за подстицај привредне активности. Инсистира да ситан посед и модерна пољопривреда нису у супротности. Тражи да се земља врати онима који је обрађују.

Индустрији даје улогу пре свега као прерађивачу домаћих пољопривредних производа и не жели да крупна индустрија и рударство буду у рукама туђинаца.

Даје предлоге финансирања развоја и пољопривреде и индустрије. Земљораднички кредит види као битан фактор развоја пољопривреде. Штедионице и кредитни заводи треба да буду стубови народне привреде.

Показује како би транспорт и трговина требало да функционишу у новонасталој држави. Посебно се осврће на улогу људског фактора у обнови земље.

Државу види као најзначајнију полуку у повезивању свих привредних сектора и у расподели националног богатства. Такође, сматра да треба следи примере модерних држава када су у питању јавни радови.

⁵ Драгољуб Јовановић: *Политичке усвојене*, књига VII, стр. 105, Култура Београд и Архив Југославије 1997.

Начело треба да буде: „Богатити земљу, а не задуживати је“ јер „будућност расе је у питању“⁶, каже Јовановић, плачући над стањем у нашој земљи после рата.

III

Повратком у Београд 1923. Јовановић се запошљава у Министарству финансија, где се подробно упознаје са системом функционисања јавних финансија, као и са финансијско-економском проблематиком земље, те томе посвећује и низ текстова.⁷

Следеће, 1924. године Јовановић бива постављен за доцента на Правном факултету у Београду, са наставним предметом Економска политика. Његово приступно предавање пред такорећи целим професорским колегијумом има наслов *О социјалном духу у економији*. Он је ту повезао економску праксу и социјални дух развијајући тезу да сваки члан друштва треба да има функцију која најбоље одговара његовим склоностима. Тиме учинак појединца не задовољава само њега лично, него је и од највеће користи за друштво у целини.⁸

Наредне године, Јовановић ће напредовати у статус ванредног професора и шефа катедре за економске науке на Правном факултету.

Ако је Јовановић свој боравак у Француској искористио да упозна законитости индустријске производње, односе међу чиниоцима који у њој учествују и друштвене импликације које из ње проистичу, утолико је својим повратком у Југославију почео све више да се бави сељаштвом и пољопривредом. Схвативши да је економија земље преко 80% у сфери агара, сматрао је да и његово усмерење треба да иде тим правцем. Упознавањем сељачих вођа и представника земљорадничких странака – нарочито Јоце Јовановића Пижона и Стјепана Радића, вође Хрватске Сељачке Странке – још више га је уверило да је на правом путу.

Стога ће и његова предавања на факултету све више ићи у том правцу. Године 1930. ће штампати *Аграрну йолийику*, што представља уџбеник/скрипту, у ствари збирку његових предавања на Правном факултету.

Аграрна йолийику, како је схвата Јовановић, „није једна тачна наука, као хемија или математика, чији закони важе за целу нашу планету. То је пре једна вештина, која се подешава и практикује према датим условима: природним, економским, техничким, социјалним и културним.“⁹

⁶ *Наш програм рада*, стр. 7–10, Средишно Удружење југословенских студената у Француској, Париз, 1918.

⁷ Надежда Јовановић, *Живот за слободу од стјраха*, стр. 73, ИНИС, Београд, 2000.

⁸ Надежда Јовановић, *Живот за слободу од стјраха*, стр. 74, ИНИС, Београд, 2000.

⁹ Драгољуб Јовановић, *Аграрна йолийику*, глава II став 1, стр. 45, Графички институт Народна Мисао, Београд 1930.

Схватајући све већи значај пољопривреде у свету, Јовановић је хтео да нашој јавности ближе објасни пољопривредну економију, поготову што код нас до тада није ни постојала монографија тог типа.

Желео је да се будући правници упознају са суштином „пољске економије“¹⁰, са посебним нагласком на сељачка газдинства и земљорадничке задруге, те да укаже на разлике у функционисању између њих и страних капиталистичких крупних поседа.¹¹ За задругарство каже да је „жилаво, савитљиво, прилагодљиво, сложена мешавина старог и новог: ублажава болове садашњости и припрема за радости у будућности.“¹² Указао је на нужност све веће производње хране, уску повезаност аграра и индустрије, сељака и индустријског радника, и на заједнички именитељ који их спаја – новчану привреду. Доказао је да антагонизам села и града, индустрије и пољопривреде, сељака и радника, у суштини не постоји – већ да су комплементарни, да се допуњају. Једина супротност која стварно постоји је она између велепоседника и индустријалца,¹³ јер се они у суштини отимају о сељака, основног стожера друштва – храниоца и војника.

На крају, саветовао је да се аграрном политиком и реформама, индустрија и аграр, село и град што тешње додирују и превазиђу све предрасуде из прошлости.

IV

Исте те 1930. године штампана је у Паризу студија Драгољуба Јовановића *Les effets économiques et sociaux de la guerre en Serbie* (Економске и друштвене последице рата у Србији), у оквиру библиотеке „Економске и друштвене историје светског рата“, спонзорисане од стране Карнегијеве фондације.

Овој теми Јовановић је одговорио тако што је консултовао сав до тада одговарајући расположиви писани материјал – углавном дневничке белешке и штуре званичне статистике, као и путујући три године по Србији, скупљајући аутентичне изјаве сведока. Одговарајући на постављене задатке, он је применио научну методологију указујући на негативне и позитивне последице – макро и микроекономске, трудећи се да што веродостојније упореди предратно и послератно стање у Србији. Посебно је интересантно што, вођен очајном ситуацијом у земљи, коју јако детаљно и систематски описује – Јовановић успева да после одласка окупатора ипак нађе неку добру страну боравка Немаца и Аустријанаца у Србији, тј. боравка Срба на

¹⁰ Исто, Предговор, стр. 1.

¹¹ Исто, Закључак, став 1, стр. 433.

¹² Исто, Глава XI, одељак 1, став 4, стр. 410.

¹³ Драгољуб Јовановић, *Аграрна полијтика*, Закључак, стр. 435, Графички институт Народна Мисао, Београд 1930.

принудном раду у окупаторским земљама. То су, наиме, стечена знања наших људи, нарочито у области пољопривреде.¹⁴

Кроз резултате својих истраживања он је уједно дао и свој допринос процени ратне штете, мада то није непосредни задатак ове студије.

Ипак, можда највећу вредност ове студије представљају јединствена и никад до тада забележена сведочења преживелих.¹⁵

И ово дело породица је тек прошле године, 88 година после његовог иницијалног појављивања, успела да преведе и, захваљујући Службеном Гласнику, да га учини доступним широкој публици и научним истраживачима. Тиме је уједно обогаћена и књижевна ризница посвећена највећим патњама српског народа у модерној историји.

V

Због свог политичког ангажмана и борбе против диктаторског режима, прво краља Александра а потом и регента Павла, тј. његових експоната Стојадиновића и Цветковића, Јовановић је избачен са Правног факултета 1932. године, и у периоду до избијања светског рата проводи свеукупно четири године у затвору и интернацији. Дела која је писао у то време штампају се углавном илегално.

Те 1932. Драгољуб Јовановић је са својим најближим сарадницима издао елаборат *Задачи нове власти*, у којем практично тражи промену власти и залаже се за планску привреду, контролисану од стране државе и других органа народне власти, насупротив владајућем буржоаском етатизму који представља капиталистичку својину. „Планска привреда се мора“, каже Јовановић, „организовати у целини и доследно, никако на парче, као до сада.“¹⁶

Овај елаборат је доспео у руке полиције и због њега је Јовановић одлежао годину дана у затвору.

Пратећи даље ток Јовановићег виђења економске ситуације у Србији у периоду непосредно пред избијање светског рата, налазимо га синтетизованог у *Програму Народне Сељачке Странке*, чији је он био генерални секретар, а који је штампан јануара 1940. године.

Јовановић овде види државу као врховног организатора и регулатора привредне активности.¹⁷ У том циљу она ће правити општепривредне планове за целу државну територију и за већи број година. Привреда ће се

¹⁴ Драгољуб Јовановић, *Економске и друштвене последице рата у Србији*, стр. 265, Службени Гласник, Београд, 2018. превод Владимир Павловић.

¹⁵ Исто, стр. 17.

¹⁶ Надежда Јовановић, *Животи за слободу од стораха*, стр. 174 ИНИС, Београд, 2000.

¹⁷ *Програм Народне Сељачке Странке*, стр. 22, Београд, 1940.

делити на три сектора: јавноправни, задружни и приватни. У овако реформисаној држави, централну улогу даје пољопривредном сектору и сељаку као његовом најважнијем протагонисти. Раздужење сељачких газдинстава и њихово кредитирање, као и прерасподелу земљишних поседа у корист сиромашних види као предуслове за нормално функционисање привреде. Све ове реформе су предуслов за спровођење планске привреде.¹⁸ Задружни облик представља основни механизам функционисања и пољопривреде и ситне и средње индустрије.

Залаже се за индустрију која ће првенствено прерађивати домаће сировине – пољопривредне, дрво и руде. Тешка индустрија, народна одбрана и индустријске гране прераде стратешких сировина биће у државним рукама. Тражи укидање свих фабрика које су опстајале само захваљујући државним субвенцијама или кроз високе увозне царине, од чега су корист имали само штићеници режима.¹⁹

Држава ће такође контролисати спољну и унутрашњу трговину. Извозиће се само вишак производа, по претходном задовољењу домаћих потреба.

Из свега се види да Јовановићева визија српске, односно југословенске економије почива на реалном стању ствари: природна богатства су земља, руде и дрво. Пољопривреда, занатство и ситна индустрија запошљавају безмало целокупно становништво. Држава је до тада ишла на руку крупним велепоседницима и индустријалцима – капиталистима који су стварали картеле. Трговци су на тој бази могли да мешетаре. То све мора нестати. Привреда се мора ослонити на оно што земља има, без сувишног задуживања споља, и распродаје државне имовине странцима.²⁰

Јовановић се у програму своје странке практично држи истих принципа које је већ наговестио двадесет две године раније, тј. 1918. године, као студент у Француској – пошто се у међувремену због пристрасне и погрешне државне економске политике диктаторских режима у земљи ствари ионако нису битно промениле.

VI

Он ће се, доследан себи, на врло сличан начин борити за, тако рећи, исте циљеве и пет година касније у Народној скупштини ФРНЈ. Када је 26. априла 1947. за скупштинском говорницом почео свој коментар на предлог закона о привредном плану и финансијама (први петогодишњи план), одмах је напоменуо да њему планско организовање привреде лежи у срцу још од ђачких дана: подсетио је на париски *Наш програм рада* из 1918.

¹⁸ Исто, стр. 22.

¹⁹ *Програм Народне Сељачке Странке*, стр. 24, Београд, 1940.

²⁰ Исто, стр. 26.

године, затим на елаборат *Задачи нове власти*, илегално издат 1932. године, у којем је предлагао планску привреду, и коначно на *Програм Народне Сељачке Странке* из 1940. године.²¹

Међутим, имао је озбиљне примедбе на предлог привредног плана који је састављен од стране комунистичке врхушке. Суштина његове критике је да је план донесен на брзину, да је преамбициозан, нефлексибилан, вођен превасходно политичким циљевима, у заносу нове власти да се докаже пред народом, Совјетским Савезом и самим собом. Због тога је оспорио економски рацио у многим деловима плана.

Отворено је питао од које производње, извоза се мисле остварити потребне девизе за увоз недостајућих сировина за тешку индустрију, која је у првом плану привредног плана.²²

Форсирање убрзаног развоја тешке индустрије за које није било ни ресурса, ни знања, а ни потребе, супротставио је расположивим ресурсима и знањима у пољопривреди. Уместо претераног увоза сировина и технологије од непостојећих средстава за изградњу тешке индустрије, предлагао је да се уложи у индустријализацију пољопривреде и у прераду пољопривредних производа, чијим би се извозом оствариле девизе потребне за увоз сировина и производа за постепени развој недостајућих индустрија (због предлога да се извози прерађена храна у конзервама, комунистички посланици су му докикивали да је „конзерваш“).²³

Судбина политичких фабрика нам је данас свима добро позната!

Јовановић је био присталица теорије компаративних предности коју су Адам Смит у осамнаестом, а Давид Рикардо почетком деветнаестог века развили, и по којој једна земља треба првенствено да производи оно за шта има најбоље услове, и да вишак произведеног размењује са другим земљама које нуде производе које дата земља не може производити, или би производила са губицима.

Није се слагао ни са пројектованим стопама раста предвиђеним планом, и навео је као врхунац нереалности изјаву министра Ђиласа да ће Југославија за неколико година постићи оно што су Енглези достигли за 150 година, а Америка за сто година!²⁴

Замерио је плану што је углавном усредсређен на град и индустрију, а далеко мање на село и пољопривреду. Планом се предвиђало да ће учешће

²¹ Драгољуб Јовановић: *Политичке усјомене*, књига IX, стр. 164, ИП Службени Гласник, КИЗ Култура, Правни Факултет Универзитета у Београду, Архив Србије и Црне Горе, ИП Филип Вишњић, 2008.

²² Драгољуб Јовановић: *Политичке усјомене*, књига IX, стр. 167, ИП Службени Гласник, КИЗ Култура, Правни Факултет Универзитета у Београду, Архив Србије и Црне Горе, ИП Филип Вишњић, 2008.

²³ Исто, стр. 170.

²⁴ Исто, стр. 168.

пољопривреде у националном дохотку пасти са 55% на 36%. Форсирало се инвестирање у државни сектор у буџету са 90%, а приватном сектору је било намењено само 1,9% кредита!²⁵ При чему је пољопривреда тада још била у приватном власништву. Сматрао је и за нереално да се једна претежно сељачка земља може у тако кратком периоду преобразити у индустријску.²⁶ Чак је рекао и следеће: „Чувајте се да и вама сељаци не дигну револуцију, јер и многи од вас воле да иду у лов!“ Овде је алудирао на један податак везан за француске сељаке за време њихове грађанске револуције²⁷.

Ипак, на крају је рекао: „Никад у животу нисам био онај који кочи. Нећу ни данас да кочим елан и енергију која се манифестује. Зато ћу гласати за Петогодишњи план“²⁸.

У дискусији о Закону о буџету, месец дана раније, такође је оспорио брзоплетост, нелогичност, недореченост и једностраност. Посебно је критиковао огромна средства намењена народној одбрани.

Недовољна средства за кредитирање 2.200.000 ситних сељачких газдинстава је видео као потенцијалну катастрофу у снабдевању храном²⁹.

Критиковао је чињеницу да сва министарства траже да им се доделе милијарде из буџета, а да при томе уопште не објашњавају конкретно на шта ће оне бити потрошене,³⁰ којим ритмом и како ће бити враћене. Анализом долази до тога да Скупштина зна за шта ће бити тачно утрошене само око две милијарде динара, а да за око педесет шест милијарди није добила никакве информације о крајњој намени!

„За издатке у милионима добијамо некаква оправдања, а за десетине милијарди – никаква! То никада и нигде није било“³¹.

Посебно је сматрао за претерано предложена средства која би требало да се издвоје за народну одбрану.

„У данашње доба немам великих илузија о одбрамбеној, нарочито о нападној снази оружане силе једне мале државе као што смо ми“³².

Такође је устао против превеликих издавања за државну управу: „Бироократија је велико зло од кога се морамо чувати као од живе ватре!“³³

²⁵ Драгољуб Јовановић: *Политичке усјомене*, књига IX, стр. 145, ИП Службени Гласник, КИЗ Култура, Правни Факултет Универзитета у Београду, Архив Србије и Црне Горе, ИП Филип Вишњић, 2008.

²⁶ Исто, стр. 171.

²⁷ Исто, стр. 171.

²⁸ Исто, стр. 174.

²⁹ Исто, стр. 145.

³⁰ Исто, стр. 143.

³¹ Драгољуб Јовановић: *Политичке усјомене*, књига IX, стр. 144, ИП Службени Гласник, КИЗ Култура, Правни Факултет Универзитета у Београду, Архив Србије и Црне Горе, ИП Филип Вишњић, 2008.

³² Исто, стр. 143.

³³ Исто, стр. 145.

Буџет прихода му је изгледао још мање јасан³⁴ јер извори пореза који су предвиђени уопште нису били објашњени. Није се схватало ко ће плаћати тај порез? Власти су тврдили да ће пола пореза да се убира од пореза на промет, а да га при томе потрошачи неће плаћати. Јовановић пита хоће ли потрошачи моћи да прате такво поскупљење производа? И одакле ће се буџет онда пунити ако се буду стварале залихе непродате робе?

А други извор прихода – вишкови прихода државних предузећа – још је мање био познат јер се рентабилност тих предузећа још није знала.

Трећи извор прихода – наплата репарација – зависила је од поштовања наших права од стране земаља дужних да их плате. Једини извесни извор прихода била је америчка помоћ кроз програм УНРЕ.

Неусаглашеност привредног плана и буџета су му деловали више него очигледни. „Буџет који је пред нама“, каже Јовановић, „је једна бланко меница коју ми треба да потпишемо, не знајући тачно шта потписујемо [...] Време је да Народна скупштина опомене владу да треба да упали свој фењер, да видимо куда иде и куда нас води [...] ја не могу дати глас за овај и овакав буџет“³⁵.

Закон о задругама и колективизацији земље је оштро критиковао и предочио да ће се на тај начин уништити пољопривреда. Сматрао је да предлагачи нису поштовали природу задруга у нас и да ће се тако уништити аграрни сектор. Схватио је да задруге, на начин како су предвиђене законом, уствари брутално прелазе у руке државе. „Закон најјасније обелодањује намеру да уништи задругарство као целину, као организацију [...] да би задругарство сарађивало са државним сектором, оно мора бити самостално, иначе није задругарство [...] или се жели задружни сектор, или се не жели...“³⁶

Покушао је да објасни, углавном неуким посланицима, да се у задругарству не крије капитализам који би представљао опасност за државу, али да не сме и не може бити у рукама државног привредног сектора, иначе губи свој *raison d'être*. Изгласавањем оваког закона „забошћемо нож у леђа сељацима и то ће бити дан жалости за наше задругарство“³⁷.

Анализом коментара Драгољуба Јовановића поводом предлога наведено три закона, јасно је у којој мери је он имао чврсте и непоколебљиве ставове у погледу функционисања привреде новонастале државе. Многи предлози и критике које је упутио током времена ће се показати као оправдани, све до данашњих дана.

³⁴ Исто, стр. 147.

³⁵ Драгољуб Јовановић: *Политичке усјомене*, књига IX, стр. 149, ИП Службени Гласник, КИЗ Култура, Правни Факултет Универзитета у Београду, Архив Србије и Црне Горе, ИП Филип Вишњић, 2008.

³⁶ Исто, стр. 24–25.

³⁷ Исто, стр. 28.

О Јовановићевим коментарима осталих закона нећемо писати на овом месту јер нису у тој мери везани за економију *stricto sensu*. Више се тичу државне организације, друштвених односа и законодавства.

Када су у питању државне земљорадничке задруге, већ 1953. године се показало да је Јовановић био у праву, јер су оне тада биле распуштене и одговарајући закон укинут. „Државне задруге су оставиле најжалоснију успомену“, каже Јовановић.³⁸

Иронија је да је чак неколико година раније, пре укидања овог закона, Слободан Пенезић Крцун, тадашњи министар унутрашњих послова, приликом посете затвора у Сремској Митровици 12. јула 1949, пред целом свитом која га је пратила, рекао: „Драгољубе, дођосмо ми на твоје линије...“.

Кад су то Драгољубови затворски цимери чули, рекли су му да ће га сигурно сутрадан пустити из затвора. Драгољуб је на то рекао: „Ништа то не значи. Могу комунисти мене да држе у затвору годинама и да ме никад не пусте, а да ипак спроводе политику коју сам им пре неколико година предлагао“.³⁹

Напади на Јовановића после његових говора у скупштини од стране представника власти су били многобројни, а најнепримернији је дошао од министра Ђиласа који је Јовановића назвао „остатком оних жалосних назадних друштвених снага“, а Тита и Јовановића упоредио „као сокола и гмизавца“!⁴⁰

Упркос оваквом мишљењу, читајући *Политичке усйомене* Драгољуба Јовановића, као и скупштинске стенографске белешке, стиче се утисак да је Јовановић суверено владао како макро и микроекономском проблематиком, тако и јавним финансијама. А надасве, био је познавалац народа за чије се интересе борио цео живот.

Свестан свих ризика и упозорења (супруга Дана му је говорила да ће завршити као Стјепан Радић, пошто је велики број посланика у скупштини био наоружан), он је скупштинску говорницу употребио да присутнима и поколењима која долазе пружи алтернативну визију привреде, друштва и уређења Југославије.

Ти његови говори заслужују да буду предмет посебне студије, не само због храбрости у ком историјском тренутку су изречени, него и због тога што се у њима налази целокупна архитектура економије и друштва какво је Драгољуб Јовановић за Југославију желео, као и сва оправданост многих

³⁸ Исто, стр. 31.

³⁹ Драгољуб Јовановић, *Политичке усйомене*, књига X, стр. 96, ЈП Службени Гласник, КИЗ Култура, Правни Факултет Универзитета у Београду, Архив Србије и Црне Горе, ИП Филип Вишњић, 2008.

⁴⁰ Драгољуб Јовановић, *Политичке усйомене*, књига IX, стр. 176, ЈП Службени Гласник, КИЗ Култура, Правни Факултет Универзитета у Београду, Архив Србије и Црне Горе, ИП Филип Вишњић, 2008.

његових предвиђања. Многе његове тезе су и данас актуелне, односно, корени неких данашњих проблема у привреди потичу још из времена када је Јовановић на њих указивао пре седамдесет и више година.

VII

У својим економским, друштвеним и политичким концептима Јовановић је био доследан од првог до последњег дана. У оба диктаторска режима он је своју непоколебљивост платио губитком професорске катедре, посланичког мандата, слободе и топлине породичног дома.

У разговорима је увек понављао: „Где би нама био крај да смо се са непрегледном плодном земљом коју имамо окренули пољопривреди! Погледајте Холандију која отима земљу од мора [...] постала је друга извозна сила пољопривредних производа у Европи!“

Одговор који у скупштини 1947. није добио од министра индустрије Бориса Кидрича, на питање одакле ће доћи средства за силан увоз сировина и машина предвиђених првим петогодишњим планом, дао је сам себи већ неколико година касније: „Од америчких и других кредита!“

Приметио је да се десило тачно оно на шта је у скупштини упозоравао: земља ће се презадужити на рачун индустрије за које не постоје услови у нашој земљи! Дуго година после рата Југославија је извозила сировине и живу стоку, а индустријски производи су ту и тамо имали прођу, првенствено захваљујући обилатој државној субвенцији извоза. А за то време спољни дуг је бивао све већи.

„Изгубили смо сељаштво, а индустријског радника више мање нисмо створили“, како би он рекао. Социјална структура се неповратно изменила.

Економска мисао Драгољуба Јовановића није била компликована. Напротив, била је врло једноставна и конзистентна. Покушали смо овде да је, следећи више мање хронолошки неке од важнијих његових писаних извора посвећених економској проблематици, представимо као једну непрекинуту нит, која је насилно пресечена 1947. године његовим лишавањем слободе и забраном јавног наступања.

Та мисао се састојала у томе да једна земља треба да крене да ради оно што зна и уме, са расположивим природним богатствима које има. Био је и те како поборник индустријализације и електрификације, али не на рачун уништавања постојећих тековина и против природе основних економских закона, и поготову не по сваку цену. Економску проблематику он је посматрао првенствено у контексту друштвених односа.

Тиме се враћамо на почетну тезу: Драгољуб Јовановић је својим духом и знањима не само економиста, него истовремено и социолог, ако не и антрополог, историчар, правник, философ, а пре свега искрени народни

трибун. Потпуно схвата цивилизацијски моменат у којем се његов народ налази и уноси у своју борбу целог себе, са свим својим знањима. Он креира читаву једну идеологију, манифест у циљу стварања једног новог, праведнијег друштва у коме ће сељаци, радници и сви обесправљени живети од плодова свог рада, имати једнака права и бити ослобођени страха.

У таквом контексту је, значи, и његово схватање економије. С једне стране он се бави врло приземним темама, прати статистичке податке, цене на тржишту пољопривредних и индустријских производа, критикује привредни план и буџет наоружан свим могућим подацима (укључујући и чувена два клипа кукуруза – један из државног, а други из приватног сектора), а са друге стране кроз своје говоре и писање текстове слика једно праведно, демократско друштво које некима може у извесним тренуцима деловати чак и попут Виргилијеве *Аркадије* – утопијски.

Међутим, Јовановић је истовремено и велики прагматичар: у сваком тренутку, као што смо видели, има спреман акциони програм за реконструкцију српске и југословенске привреде и друштва. Он своје идеје црпи од научника и политичара, теоретичара и практичара целог света. Прати ситуацију универзално, и о томе обавештава све своје слушаоце – и на факултету, и на народним зборовима, а и на партијским састанцима. Он за своју земљу жели најбоље од свега тога.

Остварење тога види кроз креирање једне федералне демократске парламентарне републике у којој ће се кроз вишепартијски систем народ слободно изјашњавати о својој будућности.

То вечити опозиционар диктатури и Титов највећи политички противник није доживео.

ЛИТЕРАТУРА

1. Јовановић Д., *Политичке усјомене*, књига I–VII, Култура и Архив Југославије 1997.
2. Јовановић Д., *Политичке усјомене*, књига VIII–XII, ЈП Службени Гласник, КИЗ Култура, Правни Факултет Универзитета у Београду, Архив Србије и Црне Горе, ИП Филип Вишњић, 2008.
3. *Наш програм рада*, Средишно Удружење југословенских студената у Француској, Париз, 1918.
4. Јовановић Н., *Животи за слободу од страха*, ИНИС, Београд, 2000.
5. Јовановић Д., *Аларна политичка*, Графички институт, Народна мисао, Београд, 1930.
6. Јовановић Д., *Економске и друшћивене последице ратна у Србији*, Службени Гласник, Београд, 2018. превод Владимир Павловић.
7. *Програм Народне Сељачке Странке*, Београд, 1940.

ECONOMIC THOUGHT OF DRAGOLJUB JOVANOVIĆ

SRĐAN JOVANOVIĆ

Although Dragoljub Jovanović's social and economic point of views seem to form a seemingly unique entity, this study has tried to extract the economic thoughts into a separate topic. Dragoljub Jovanović's knowledge and interest of economics started to gather as early as his adolescent years in his native town of Pirot and while attending the middle school in Belgrade. The knowledge further grew and took shape during his university years in France and while working in public finance and teaching economics courses at the University of Law in Belgrade, and finally, through his intensive political activities, thus getting to know the whole country of Yugoslavia, as well as its different social segments and economic activities. By chronologically analyzing Jovanović's works, as well as his entire university and political career, one notices the presence of a common denominator within his views of the economic reality of the times-by considering the existing economic and social atmosphere, and taking into account the availability of both natural and acquired resources, he makes concrete suggestions regarding the setup of economic (and social) relations and their directions for development, while respecting the rationale and the economic responsibility of the methods and programs proposed by the regime. When considering Yugoslavia, especially Serbia, his starting points are the farmers, as the largest labor force (and social group), as well as the fertile soil, i.e. agriculture, as the basic prerequisites of any economic plan. He gives priority to the industrialization of agriculture versus the development of heavy industry, which would have required subsidies. He professes that the hard currency needed for the imports of the raw materials and the equipment needed for the development of the missing industries will come from the revenue derived from exports of Serbia's agricultural products (once adequate investments were made to modernize the industry). Therefore, he doesn't neglect the other social and economic segments, he only suggests an alternate, more economically sustainable sequence, according to which an underdeveloped economy should develop itself, while avoiding the sale of valuable national resources to foreigners and overly indebteding itself. Accordingly, he proposes certain social changes to complement this economic effort. The consistency of his ideology can be followed starting with the Work Program established by the Serbian student union in Paris in 1918, and all the way through his parliamentary speeches in 1946. and 1947, as well as through his university and political career, i.e. through his elimination from the Faculty of Law and the parliament (while being denied freedom and civil rights). Neither of the dictatorships found him compatible; neither the king nor Tito! The sad confirmation of how realistic his views were regarding the economic opportunities of the Yugoslavia of his time can be observed today status quo in Serbia; agriculture has stayed relatively undeveloped and deprived from needed investment, while many factories built during the communist regime and its planned

economy have closed. While Yugoslavia has decomposed itself both politically and as a nation, Serbia has unfortunately missed the mark on the economic scale that it belongs to based on its natural resources, creativity of its people and their potential. The enormous written legacy that Dragoljub Jovanović left behind also represents an honest testimony filled with warnings to which the regimes under which he lived remained deaf to.

Keywords: Dragoljub Jovanović, peasantry, peasant cooperatives, agrarian policy

ТРИ НЕДОУМИЦЕ ДРАГОЉУБА ЈОВАНОВИЋА
– ЊЕГОВА АГРАРНА ПОЛИТИКА (1930) И ДРУГИ ТЕКСТОВИ,
ЊЕГОВА НАРОДНА СЕЉАЧКА СТРАНКА (1940)

ДРАГАН ВЕСЕЛИНОВ¹

Факултет политичких наука, Универзитет у Београду

Овај рад је истраживао концепт аграрне политике Драгољуба Јовановића и његове политичке концепције у Краљевини Југославији (СХС) и у социјалистичкој Југославији до његове смрти 1957. За пољопривреду Јовановић је предлагао аграрну политику у којој би сељак био стратешки ослонац прехранбене и индустријске безбедности државе а задружни систем би био главно средство организовања сељака. Био је идеолог задружног социјализма у пољопривреди. Као политички мислилац био је неетнички федералиста и републиканац иако је подржавао и националне федеративне установе. Подржавао је Југославију као државну заједницу јужних Словена. Устао је против наци-фашистичке окупације Југославије и комунистичке концепције једнопартијске државе. Умро је без праве шансе да провери снагу својих идеја у демократској Југославији.

Кључне речи: Аграрна политика, федерализам, републиканизам, сељак, задружни поредак

Истаћи ћу три недоумице Драгољуба Јовановића од 1930–1940. године:

1. Где престаје идолатрија сељака и старог сеоског живота у корист савременог газдинства и цивилне културе?
2. Када је државна подршка сељачком поседу политичка и економска предност за њу а када није?
3. Које циљеве могу испунити партијске, синдикалне и културне организације сељака у југословенској народној структури а којих да се окану?

Како ове недоумице истражити? Драгољуб Јовановић је био транзициони економски социолог пољопривреде и малог поседа, транзицио-

¹ Поштујући Драгољуба Јовановића Драган Веселинов је поново, са следбеницима, основао Народну сељачку странку 20. маја 1990. године у Новом Саду, написао за њу програм и статут и постао њен први председник.

